Małgorzata Klinkosz, Zenon Lica

Uniwersytet Gdański

Mikrotoponimy kaszubskie jako świadectwo różnorodności kulturowej

Wstęp

Podczas Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań w 2011 r. stwierdzono, że kaszubską tożsamość narodową zadeklarowało 228 tys. osób, z tego 212 tys. złożyło oświadczenia o przynależności polsko-kaszubskiej, a tylko 16 tys. kaszubskiej¹. Stanowią one etnos, promujący kulturę i język kaszubski, który zawiera także sporo zapożyczeń niemieckich.

Wielowiekowe obcowanie kultur: Kaszubów, Niemców i Polaków oraz ich wzajemne przenikanie spowodowało konieczną komunikację międzykulturową. Język kaszubski, biorąc pod uwagę jego regionalny charakter, stał się zatem narzędziem, tworzywem i składnikiem do wyrażania kultury jego użytkowników z perspektywy kaszubskiej, ale i polskiej, czyli biwalentnie lub poliwalentnie przy założeniu, że niemieckie elementy językowe, wskutek rozmaitych wydarzeń historycznych zadomowiły się w kaszubszczyźnie i występują do dziś.

W niniejszym artykule zostanie przedstawiona specyfika mikrotoponimów kaszubskich, funkcjonujących przede wszystkim w przekazie ustnym. Przytoczone tu nazwy zostały zgromadzone podczas eksploracji terenowej przeprowadzonej w latach 1996–2011 w miejscowościach położonych na terenie powiatu kartuskiego. Informatorami byli autochtoni i mieszkańcy, którzy osiedlili się tu po 1945 r. W skład zbioru przedmiotów nazywanych wchodzą elementy o zróżnicowanym pochodzeniu, charakterze i funkcji: pierwotne tereny naturalne, włączone w obszar aglomeracji obiekty topograficzne, np. wzniesienia, pola, polany, półwyspy, wąwozy, nazwane po polsku, kaszubsku i niemiecku.

¹ http://www.stat.gov.pl/cps/rde/xbr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf (dostęp: 7.08.2012).

1. Mikrotoponimy kaszubskie. Etymologia i funkcje

Kaszubi, tworząc nazwy pól, wąwozów, placów, czy ścieżek, najchętniej używają języka kaszubskiego i niemieckiego, np. *Bertaseck* tłum. 'Róg Boruty' (nazwa polska nie występuje na danym obszarze u informatorów, posługują się wyłącznie nazwą niemiecką), czy *Bestrô sêka* 'nazwa dwóch gospodarstw rolnych: Joachima Gładkiego i Włafa pod Pępowem (od określenia łąciatego psa i różnorodnie obsianego lub obsadzonego pola: ziemniakami, brukwią, zbożem – swoista metafora toponimiczna). Inne nazwy funkcjonujące wyłącznie w kaszubszczyźnie to np. *Chëcz* 'chata, dom', przy czym nazwa ta nie określa samego domu, ale również okolicę wokół niej, pola i wzgórza, *Papla* 'topola' kaszubski odpowiednik późniejszej polskiej nazwy: *Królewskiej Góry* w Żukowie i niemieckiej: *Königsberg*, *Pleta* 'kałuża' określenie plaży w Chmielnie, *Kòszowatkô* 'nazwa przysiółka pod Goręczynem porośniętego skrzypem polnym *kòszczką*, *Kòbieleszk* 'nazwa pola i jeziora należącego do Kaszuby o nazwisku *Kobiela* w Sulęczynie, *Régulk* 'odcinek drogi przy wjeździe z Żukowa do Kartuz wraz ze skrzyżowaniem', kasz. *regulk* 'róg' (Sych. T.IV: 335), *Stojce* nazwa *Diabelskiego Kamienia*, kasz. *stójc* (Sych, T.V: 148), *Szadi Buk* 'miejsce na tańce pod rozłożystym bukiem' od kasz. ap. *szady* 'rozczochrany', czy *Allana* 'ładna polana pełna łubinów' (Br. Dln.) od kaszubskiego zwrotu wyrażającego zachwyt *al-la-na*, odpowiednik polskiego, z fr. o *la la!*, czy 'Szituz polana nad plażą' od kasz. ap. *szituz* 'ustęp, ekskrementy' – z dniem. *Schiethus* 'ubikacja, ustęp, wychodek', czy *Muca* 'określenie zagajnika na szczycie góry Tamowej, od kasz. ap. *Myca* 'czapka' SEK zapożycz. niem. *Mütze* 'czapka', *Trón jasny* 'nazwa bagien pod Łapalicami' od kasz. zwrotu w *trón* 'w niwecz'. G. Labuda zwraca uwagę na częste używanie wraz z adi. *jasnisti* przytaczając, że w języku kaszubskim przymiotnik ten ma z reguły zabarwienie magiczne i używa się go w formułach kłętewnych [Labuda 1979: 47]. SEK potwierdza tę tezę powołując się na dodatkowe znaczenia: 'w pierony, rozbić na kawałki, czy szmata, gałganek, obdartus, okrucy', *Murchlowa Grzepa*, pol. 'Margłowa Góra', od ap. *murchle* 'smardz stożkowaty', dial. zapożycz. niem. *Morchel* 'smardz'.

Kaszubski nadawca nie przewiduje reakcji interlokutora innego niż tożsamy mu językowo i kulturowo, wyraża więc swoje intencje w sposób dla Kaszuby zrozumiały, manifestując werbalne różnice kulturowe, będąc często niezrozumiałym dla odbiorcy władającego tylko polszczyzną. Silny związek nazwy z kulturą sygnuje ją jako treść kulturową, kodyfikator i interpretator faktów kulturowych oraz nośnik dziedzictwa narodowego.

Związki i współzależności między językiem a kulturą wyznacza, według współczesnych stanowisk badawczych, trojaka relacyjność, wiążąca się z tym, że – po pierwsze – język kaszubski jest tu częścią kultury (faktem kulturowym), najważniejszym składnikiem jej sfery komunikacyjnej; po drugie – kultura (treści kulturowe) jest zawarta w języku i daje się poznawać poprzez język, który

jest jej kodyfikatorem i zarazem interpretantem faktów oraz wzorców kulturowych, narzędziem determinującym sposoby konceptualizacji, strukturalizacji i kategoryzacji świata; po trzecie – język kaszubski stając się swoistym archiwum kulturowym, stanowi podstawę procesu przekazywania z pokolenia na pokolenie dziedzictwa kulturowego wspólnoty komunikatywnej, czyli transmisji kulturowej, pełniąc rolę czynnika kulturotwórczego [Mrózek 2003: 197].

Mikrotoponimy zaświadczać więc o kaszubskiej tożsamości. Pośredniczą w identyfikacji kulturowej. Nadawcy mikrotoponimów jako jednostki biwalentne „współuczestniczą w wielu kulturach i mogą aktywizować poszczególne elementy tych kultur, również nazwy, w zależności od społecznej i kulturowej sytuacji”, używając zamiennie kaszubszczyzny, polszczyzny i niemczyzny.

Nazwy mikrotoponimów pochodzących z powiatu kartuskiego wskazują na cechy i wygląd obiektu, ponadto upamiętniają ważnych dla społeczności kaszubskiej bohaterów, pisarzy, poetów oraz prowokują do skojarzeń. Jedną z istotnych właściwości tych, funkcjonujących w przekazie ustnym, nazw jest ich powszechność, powszechność, a nie „etniczność na pokaz”. Mają swoją charakterystyczną motywację, która ma korzenie w etniczności, będącej efektem nabywanych doświadczeń kulturowych i rezultatem socjalizacji. Podlega ona częściowemu upublicznieniu jako znak przestrzeni, języka i tożsamości. Ten dodatkowy wskaźnik dla nazwy własnej stawia ją w pozycji wyznacznika etniczności, obok pełnienia funkcji informacyjnej, ekspresywnej, utożsamia regionalnie, jest identyfikatorem tożsamości, wyrazicielem przynależności etnicznej [Klinkosz 2012: 230].

Kaszubskie nazwy własne funkcjonują w przestrzeni ogólnopolskiej jako równorzędne jednostki, a nawet priorytetowe w określaniu przestrzeni mikrotoponimicznej. Wiele z nich weszło do języka użytkowego Kaszubów dzięki podwójnym nazwom ulic i osiedli w miejscowościach na Kaszubach. Przy tłumaczeniu na kaszubski istniejących już nazw polskich sugerowano się kaszubską nazwą własną przekazywaną w tradycji ustnej. Tak niektóre mikrotoponimy koegzystując z polskimi nazwami, biorą udział w transmisji kulturowej w przestrzeni ogólnopolskiej.

Kaszubszczyzna jest wspierana i umacniana przez instytucje regionalne, oświatowe, samorządowe. Nazwy kaszubskie są modne, jednak ostatecznie większość mikrotoponimów ulega zapomnieniu wraz ze śmiercią ich użytkowników. Te, które pozostają w przekazie ustnym, podlegają częstym modyfikacjom, czy tłumaczeniom z języka kaszubskiego, na niemiecki, polski i odwrotnie. Zbiór mikrotoponimów na Kaszubach nie jest trwały, istnieje tak długo, jak długo jest przekazywany w werbalnym kontakcie interpersonalnym.

Nazwy typu: *Mùlk*, *Trón jasny*, *Stójc*, *Pleta*, *Papla* są niezrozumiałe dla odbiorcy władającego tylko polszczyzną, który odkrywa w nich inność, etniczność, wzbudza to jego ciekawość. Akt komunikacji jest zatem skierowany do odbiorcy kaszubskiego, który rozumie nazwę i to, co ona sygnuje. Preferencje, jakimi kieruje się odbiorca podyktowane są poczuciem jego tożsamości, bez względu na to, czy więź z kaszubszczyzną jest nawykowa, czy ideologiczna [Ossowski 1984: 26]. Mikrotoponimy kaszubskie nie funkcjonują w pełni w sytuacjach społecznych

pozakaszubskich oraz nie uczestniczą w komunikacji polsko-kaszubskiej. Znaki abstrakcyjne charakterystyczne dla kaszubszczyzny nie są odczytywane przez odbiorców. Prowadzi to do kategoryzacji społecznej i postawienia w relacji *swój – obcy*. Sytuacja owa jest znana językowi kaszubskiemu, pojawiała się ona w jego historii niejednokrotnie, również w kontaktach z językiem niemieckim.

2. Mikrotoponimy genetycznie niemieckie

Istniejący współcześnie w środowiskach wiejskich na Kaszubach lokalny system mikrotoponimiczny, obejmujący nazwy terenowe lądowe [Górniewicz 1983: 7–17], zawiera zatem także nazwy genetycznie niemieckie. Mogą one przyjmować inną postać fonetyczną lub morfologiczną [Lica 2009: 246–258], co widoczne jest także w zapożyczeniach niemieckich apelatywnych, np. *budink*, *gank*, *ta diszel*. Ogólnie leksykalnych zapożyczeń niemieckich w kaszubszczyźnie jest około 5%, w tym sporo osobliwych, przeważnie z gwar dolnoniemieckich [Język kaszubski 2002: 247]. Nazwy terenowe niemieckie powstawały w wyniku toponimizacji semantycznej apelatywów lub nazw własnych w połączeniu z apelatywami topograficznymi, bądź transonimizacji nazw własnych, jak zauważa bowiem E. Rzetelska-Feleszko: „Mikrotoponimia jest tą kategorią nazewnictwa geograficznego, gdzie bezpośrednio obserwować można zarówno związki ze słownictwem pospolitym, jak i kształtowanie się procesów nazwotwórczych” [Rzetelska-Feleszko 1982: 177]. Wśród analizowanych nazw znalazły się zatem nazwy tworzone za pomocą członu *Berg* ‘góra’ lub członu *Höhe* ‘wzniesienie; góra’: topograficzno-lokalizująca [Kornaszewski 1985: 6–9], umiejscawiająca obiekt względem innego, np. *Heweltberg* ‘wzniesienie, przy którym mieścił się warsztat stolarski Hewelta’, *Lappalitzer Höhe* ‘wzniesienie między Kartuzami i Łapalicami’, topograficzno-charakteryzujące, motywowane wrażeniem wzrokowym – *Grünen Berg*, *Wundergarten*. Ponadto nazwa gospodarcza motywowana charakterem użytkowym obiektu: *Huteland* z niem. *Huteland* ‘pastwisko’, nazwa dzierżawcza: *Hasenberg* ‘właścicielem był Hase’, *Bewendorp* – nazwa powstała wskutek transonimizacji, określa się nią pole Jana Stencla, przezywanego *Be-wensdorp*, co z dolnoniemieckiego *beven* ‘drzeć, trząść się, dygotać’ (Lbn I 308) i *dorp(er)* ‘mieszkaniec wsi’ (Lbn I 553). Pozostałe nazwy mają charakter okolicznościowy, zostały nadane wskutek jakiejś niecodziennej okoliczności powiązanej z obiektem, np. *Friedrichs Höhe* ‘wzgórze, które odwiedził król Prus Fryderyk Wilhelm IV podczas podróży po Prusach Zachodnich 6 sierpnia 1851 r.’, *Mädchenberg* ‘wzniesienie 225 m n.p.m. na północ od Jeziora Łapalicckiego pod Garczem, które było miejscem kultu przedchrześcijańskiego, gdzie pogańskiego boga czciły panny i dziewice’, *Königsberg* ‘wzniesienie 146 m n. p. m. w Żukowie, na którym w 1667 r. rozbił obóz Jan III Sobieski’, *Teufelsbruch* ‘nazwa moczarów, w pobliżu których straszło, z niem. *Teufel* ‘diabeł’ i *Bruch* ‘moczały,

trzęsawiska’’ oraz *Victorshöhe* ‘wzniesienie w Mirachowie nazwane od imienia starosty Victora Sabartha, przebywającego w Mirachowie w 1888 r.’

Omawiane onimy, utworzone w języku nowo-wysoko-niemieckim (wyjątek *Bewensdorp* – proveniencji dolnoniemieckiej), uległy polonizacji na płaszczyźnie fonetyczno-morfologicznej i obecnie, oprócz polskiej wymowy, odmieniają się zgodnie z polskim wzorcem fleksyjnym. Jednocześnie większości omówionych nazw niemieckich można przyporządkować polskie odpowiedniki, co w kontekście bilingwalnych kontaktów językowych nie jest zjawiskiem odosobnionym. Można tu mówić o integracji onimicznej nazw własnych, którą szerzej omawia E. Eichler [1977: 57–64; 1976: 9–21]. W komunikacji między dwoma językami dostrzega on pary nazw. Mogą być one swobodne oraz połączone dźwiękowo i semantycznie. Przez swobodne rozumie pary powstałe w wyniku dwóch niezależnych od siebie aktów nazewniczych w obu językach, dźwiękowo natomiast są powiązane pary powstałe w wyniku adaptacji fonologicznej, semantycznie zaś pary powstałe w wyniku tłumaczenia całości lub części nazwy. Teorię tę zmodyfikowała B. Czopek-Kopciuch [1995: 38–42]. W analizowanym materiale występują pary nazw powiązane semantycznie, dźwiękowo wolne [Czopek-Kopciuch 1995: 38–42]. Stanowią je substytuty, w których następuje dokładne tłumaczenie nazwy z zachowaniem formy zestawienia, w których jako człony odróżniające występowały przymiotniki odapelatywne, odosobowe i odmiejscowe: *Heweltberg* : *Heweltowa Góra*, *Königsberg* : *Królewska Góra*, *Lappalitzer Höhe* : *Łapalicka Góra*, *Mädchenberg* : *Dziewicza Góra*, kasz. *Dzeczwo Góra*.

Zakończenie

Podsumowując, można stwierdzić, że mikrotoponimy są językowymi wykładnikami społecznych modeli przestrzennych, które się konkretyzują jako nazwane obiekty fizjograficzne. Zebrany materiał wskazuje na pewien etap w dziejach tworzenia lokalnego systemu mikrotoponimicznego. Przedstawia zachowane w świadomości najstarszych użytkowników języka nazwy o wątpliwej trwałości, które przekazywane zostały w tradycji ustnej. Ludność miejscowa nazywa je po kaszubsku i po niemiecku, natomiast napływowa po polsku. Nazwy kaszubskie określają przede wszystkim drobne obiekty w granicach wsi lub poza nią: małe pola, łąki, wąwozy, polany, drogi leśne, natomiast nazwy polskie i niemieckie wzgórza, większe obszary leśne, duże wspólne pastwiska, cmentarzyska, przysiółki, osiedla, np. *Kuba*, *Gbury*, *Bukowa Góra*, *Diabelski Kamień*, *Ścieżka Filozofów*, *Gaj Świętopelka*, *Stawy*, *Lisi Dół*, *Prezydentka*.

W świetle przytoczonego materiału onomastycznego uzyskujemy informacje o motywacji nazw [Kosyl 2001: 49]: motywacje o podłożu pamiątkowym: *Wzgórze Goullona*, *Biskupia Góra*, *Elżbietowo*, *Kuba*, o podłożu nastrojowo-estetycznym: *Boża Stopka*, *Modlitewnik*, *Trąbino*, motywacje o podłożu

stycznościowo-asocjacyjnym: (nawiązujące do specyfiki regionu, pochodne od nazw drzew, czy roślin z pobliskiego lasu) *Melgrowa Góra*, *Koszowatka*, *Mordarszci Rów*. W zbiorze mikrotoponimów znajdziemy też nazwy przeniesione z innych obiektów na podstawie styczności przestrzennej, czyli nazwy o typie metonimicznym: *Bazar*, *Fimarkt*, *Cigengase*, *Koło szprycy*, nazwy motywowane cechami inherentnymi obiektów: *Bukowa Góra*, *Długa*, nazwy motywowane cechami relacyjnymi nazywanych obiektów: *Grodzisko*, *Rozsadnisko*, *Kolano*, *Zamkowa* ‘droga prowadząca do legendarnego zamku’.

Mikrotoponimy wiążą się semantycznie w różny sposób z obiektem, który reprezentują. Jest to albo związek ścisły, związany z charakterystyką terenu, legendą, własnością obiektu, albo luźny, gdy dodatkowych znaczeń nazwa nabiera dzięki metaforyzacji, zyskując dodatkowe sensory i znaczenia. Mikrotoponim dowodzi egzystencji obiektu, a obiekt poświadcza umotywowaną autentyczność nazwy, choć w akcie werbalnym zanika czasem świadomość genezy nazwy i jej związku z desygnatem. Osłabienie tej relacji sprowadza mikrotoponimy do znaków niezupełnie czytelnych dla potomnych. Nazwy te uczestniczą w komunikatywnej rzeczywistości społecznej, są środkiem komunikacji interpersonalnej jak i konstruują rzeczywistość społeczną. Pomagają opisywać i interpretować rzeczywistość, a nawet nadawać jej magiczny sens. Niosą zatem ze sobą komunikat o ograniczonym zasięgu, przeznaczony dla tych, którzy kaszubszczyzną władają, jak i metakomunikat, którego sens w akcie komunikacji nie jest do końca rozpoznany. Sytuują nadawcę w określonej grupie społecznej, przeciwstawiając go innej. Informują też o przynależności do mniejszości regionalnej, sygnują tożsamościowo. Mikrotoponimy kaszubskie określają zatem krąg nadawców i odbiorców, znaczą, ale i budują tożsamość podkreślając odrębność i wyjątkowość. Są swego rodzaju manifestem tożsamości rozumianej jako komunikat werbalny, który rozpoczyna proces kategoryzacji społecznej. Istniejące jeszcze w przekazie ustnym mikrotoponimy tworzą społeczny, kulturowy i onimiczny obraz świata, przekazujący informacje o lokalnych społecznościach językowych w obrębie poliwalentnej kulturowo wspólnoty komunikacyjnej. Każdy język jest więc zakorzeniony w odrębnej kulturze społeczności swoich użytkowników, którą współtworzy i współdeterminuje [Walczak 2003: 324–328].

Wykaz skrótów

- ap. – apelatyw
SEK – Wiesław Boryś, Hanna Popowska-Taborska, 1994–2010, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa
Sych. – Bernard Sychta, 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk

Bibliografia

- Boryś Wiesław, Hanna Popowska-Taborska, 1994–2010, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, t. I–VI, Warszawa.
- Czopek-Kopciuch Barbara, 1995, *Adaptacje niemieckich nazw miejscowych w języku polskim*, Kraków.
- Eichler Erich, 1976, *Sprachkontakte im Lichte der Onomastik*, „Linguistische Studirn. Reihe A, Arbeitsberichte” 30: 9–21.
- Eichler Erich, 1977, *Zur Typolisierung onomastischer slawisch-deutscher Sprachkontakte*, [w:] F. Scholz (red.), *Commentationes Linguisticae Philologicae Ernesto Dickenmamm lustrum claudenti quantum decimum*, Heidelberg, 57–64.
- Górniewicz Hubert, 1983, *Nazwy terenowe i podział wewnętrzny*, [w:] Kazimierz Rymut (red.), *Geografia nazewnictwa*, Wrocław, 7–17.
- Humboldt Wilhelm, 2001, *Rozmaitość języków a rozwój umysłowy ludzkości*, Lublin.
- Klinkosz Małgorzata, 2012, *Przestrzeń chremonimiczna jako twórca obrazu kultury w komunikacyjnej wspólnocie Kaszubów*, [w:] *Семантика мови у тексті*, Івано–Франківськ, 230.
- Kornaszewski Marek, 1985, *W sprawie klasyfikacji nazw terenowych. Uwagi i propozycje*, „Onomastica” XXX, 6–9.
- Kosyl Czesław, 2001, *Modele onimiczne w nazewnictwie ulic*, [w:] Aleksandra Cieślukowa, Barbara Czopek-Kopciuch (red.) *Toponimia i oronimia*, Kraków.
- Labuda Gerard, 1979, *Świat bajek, baśni i legend kaszubskich*, Wejherowo.
- Lica Zenon, 2009, *Sposoby adaptacji nazwisk pomorskich genetycznie niemieckich w polszczyźnie*, Gdańsk.
- Mrózek Robert, 2003, *Mikrotoponimy jako językowe wyznaczniki przestrzeni kulturowej. Nazwy własne a kultura*, „Prace Slawistyczne” 115, 197–202.
- Ossowski Stanisław, 1984, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa.
- Rzetelska-Feleszko Ewa, 1982, *Nazwy terenowe dawniej i dziś*, „Onomastica” XXVII, 177.
- Sapir Edward, 1921, *Language: An introduction to the study of speech*, New York.
- Sychta Bernard, 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- Treder Jerzy (red.), 2002, *Język kaszubski. Poradnik encyklopedyczny*, Gdańsk.
- Walczak Bogdan, 2003, *Język polski jako nośnik kultury europejskiej*, „Polonistyka” 6, 324–328.
- www.stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lu_nps2011_wyniki_nsp2011_22032012.pdf.

Małgorzata Klinkosz, Zenon Lica

Kashubian mikrotoponymy of as a proof of the culture variety

(Summary)

Kashubian Mikrotoponyms come into relationships with the culture, history. They indicates social and ethnic relations. Bilingualism of Kashubians also operates in the naming layer. Kashubian language as the one of the minority languages inscribed on UNESCO's list of endangered languages is still present in the names of places in the metropolitan area and beyond it. Mikrotoponymy is often transmitted only in the verbal version but then disappears a consciousness of the origin of the name and its relationship with the designatum. The remaining mikrotoponyms participate in the creation of the onymical world image which gives information about the local language communities within the multivalent cultural communication union.

Słowa kluczowe: onomastyka, poliwalencja kulturowa, mikrotoponimia, Kaszuby.

Keywords: onomastics, cultural polyvalence, mikrotoponymy, Kashubian.